

церква, поруч з Київськими воротами, що ведуть у Верхнє місто, завершується банею у формі цибулини. На малюнку Михайлівського Золотоверхого собору Груневег старанно переніс його пропорції й архітектурні особливості – світлові вікна барабану і правильну округлу форму бані з великим хрестом. Поряд з видовими зображеннями київських будівель автор відтворив схему-план Кисво-Печерського монастиря та його печери. Ймовірно, труднощі, що виникли перед ним через незнання лабіринтів печер, змусили зобразити територію лаври схематично у вигляді прямокутника, а печери і будинки передати значками квадратів. Центр Подолу, який найдетальніше описаний у мандрівника, оскільки саме тут він мешкав під час подорожі, означений площею з мурованою церквою Богородиці (Пирогощі) посередині поруч з ще однією дерев'яною неназваною церквою. Неподалік обох цих споруд зазначене місце «карвасару» – спотворене від тюркського слова караван-сарай, – тобто гостинний двір. Це цікаве зауваження, враховуючи специфіку київського Подолу, наводить на думку про орієнтальні впливи у системі його забудови. Цікавим є зауваження мандрівника щодо розмірів подільських дворів, які були такого розміру аби могли вмістити кілька возів: «Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей. Все це розташовано тут і там, неначе доганяє одне одного. (Тут очевидно далось взнаки звичка автора до тісних вулиць і невеликих дворів! – *Т. Л.*) Кожен дім має лазню за таким зразком як у нас платні лазні, але розміром як мала кімнатка... В лазнях вони топлять щодня... Паркани коло будинків гарно збиті зі стоячих дощок... (Паркани особливо впадають у око спостережливому Гуневегові, бо він акуратно замальовує їх зразок. Огорожею Печерського монастиря також був зацікавлений патріарх Макарій – у 1654 р. він зазначив, що вона була із густо посаджених і колючих кущів агрусу. – *Т. Л.*) Все місто хоч і дерев'яне, проте добре збудоване».

Фіксація умовної позначки Києва на світових мапах і малювання київських парканів у щоденниках мандрівників є двома крайніми пунктами умовної лінії віртуального осягнення погляду на місто від найдавніших часів до XVI ст., на шляху якого зустрічається багато несподіваних деталей, що можуть змінити традиційні погляди на місто і його роль у світовій історії.

УДК 655.424"169":93/94(477).001

Юрій Мицик,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
д-р іст. наук

Наталя Пухальська,

доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
канд. філол. наук

ДРУКОВАНІ «ЛЕТЮЧІ ЛИСТКИ» КІНЦЯ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія преси бере свій початок від німецького першодрукаря Йогана Гутенберга. Невдовзі з'явилися і перші друковані газети, які тоді називалися по-різному: «летючі листки» («Flüglblätter»), «відомості», «новини», «куранти», «авізи», тощо. Цікаво, що вже в третій за рахунком газеті висвітлювалися події, що стосувалися України. Мова йде про італійський «летючий листок», який сповіщав про взяття турками Кафи (Феодосії) у 1475 р. Такого роду видання користувалися величезною популярністю в європейській громадськості, вони оперативно інформували читачів про тогочасні події. Їхні відомості були зазвичай досить лаконічними, містили в собі інформацію переважно про події військово-політичної історії. У XV–XVII ст. рукописні та друковані «летючі листки» співіснували, але останні в міру розвитку друкарської справи стали домінуючими і в першій половині XVIII ст. майже повністю витіснили рукописні газети. Всі ці пам'ятки складають важливу частину величезного комплексу нарративних джерел, що їх називають «записками іноземців».

В українській історіографії на них увагу звертали ще літописці XVIII ст. (С. Величко), потім професійні історики (М. Бантиш-Каменський, Й. Бодяньський, М. Костомаров, М. Грушевський і, особливо, Іван Франко). Але на новий рівень дослідження даної категорії джерел підніс саме Веніамін Кордт (1860–1934), який до того ж став піонером вітчизняної картографії. Його праця-каталог давно стала класикою жанру¹. На жаль, через загальновідомі причини продовжувати справу В. Кордта в історичній науці материкової України було неможливо протягом тривалого часу і лише історики-емігранти, насамперед І. Борщак та Д. Дорошенко, плідно займалися розробкою даної проблематики². В самій же Україні зацікавлення нею поволі зростає від часів хрущовської «відлиги». Хоча важливий внесок у цю справу зробили М. Ковальський, Ю. Мицик, Д. Наливайко, С. Плохій та ін.³, однак до реалізації завдань, поставлених

В. Кордтом, до наукового видання в українському перекладі зафіксованих у його праці «записок іноземців» ще дуже далеко.

У цьому плані виразно відчувається величезна дистанція між українською і скажімо, німецькою чи польською історіографією. Досить сказати, що при Бременському університеті (ФРН) існує спеціальний інститут дослідження преси «Presseforschung», який збирає у вигляді фото-і ксерокопій, мікрофільмів старонімецьку пресу XV – першої половини XVIII ст. (зараз зібрано вже понад 1000 томів підшивок, не кажучи про розпорошені «летючі листки»), що забезпечує потужну джерельну базу для досліджень. Існує у ФРН також німецький музей преси в Меерсбургзі-Бодензее⁴. Значний поступ у цьому напрямі здійснила і польська історіографія, де дослідження даної проблематики ефективно проводяться, починаючи з 1814 р. (праці Ф. Бентковського). Досить вказати на потужне зібрання мікрофільмів рукописних та друкованих джерел з історії Речі Посполитої у Національній бібліотеці у Варшаві (відділ мікрофільмів). Серед них бачимо масу не тільки польських, а й іспанських, італійських, німецьких, французьких, шведських тощо друкованих газет, брошур, «летючих листків». В Україні ж, на жаль, немає аналогічних установ чи відділів, а необхідність у їх створенні давно назріла. Існування установ подібних «Presseforschung» або відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві піднесло б на новий рівень дослідження історії України козацької доби, зробило б можливим появу фундаментальних праць, подібних до каталогу В. Кордта. Маємо на увазі, наприклад, тритомний каталог недавно померлого польського історика проф. Конрада Завадського (1912–2002)⁵. Характерно, що вже перший з друкованих «летючих листків», зафіксованих у каталозі К. Завадського, стосується України (там йдеться про битву під Оршею 1514 р., в якій війська великого князівства литовського, якими командував князь Костянтин I Острозький, розгромили московські війська. Додамо, що в першій польській газеті «Mercuriusz polski», яка виходила у 1661 р., вже з першого номеру велика увага приділялася Україні–Гетьманщині.

Завдяки каталогу К. Завадського стало можливим ефективне виявлення в польських зібраннях «летючих листків», що стосуються України і введення їх до наукового обігу. Варто звернути увагу і на значні потенційні можливості польських архівосховищ. Досить сказати про спеціальний відділ (№ 34) фамільного архіву князів Радзивилів АГАД (Архів Головний Актів Давніх) у Варшаві, де зберігаються рукописні та друковані «новини», «летючі листки» тощо XVI–XVIII ст.

У даній статті приділяється увага «летючим листкам», які стосуються

України кінця XVII ст. Цей період обрано не випадково. Блискуча перемога християнських армій над османськими агресорами під стінами Відня у 1683 р. викликала справжній інформаційний вибух. У різних країнах про це писали численні літописи, хроніки, газети, ясна річ, і спеціальні «летючі листки», на цю тему писали фрески та картини, ставилися п'єси⁶. Так широковідомими стали чотири видання листу короля Яна III до королеви, написані у таборі під Віднем 13.09.1683 р.⁷ На сторінках цих видань траплялися свідчення і про участь у обороні Відня і запорозьких козаків. Особливий розголос мали подвиги українського розвідника Кульчицького, їхній опис із зображенням самого Кульчицького подав цілий ряд німецьких брошур (вони стали предметом спеціального дослідження львівського історика І. Мицька). Крім того, увагу видавців «летючих листків» привернули інші події, пов'язані з війною християнських держав проти Османської імперії⁸, насамперед похід запорожців на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким у пониззя Дністра наприкінці 1683 р. У Кракові було видано «Nowiny z Wegier» та «Excerpt z listu hetmana kozackiego Kunickiego...». У першому наводилося 5 звісток, у т. ч. «з-під Тягині 29 листопада». Тут говорилося про перемогу козаків Куницького у Буджаку, взятті Білгорода–Дністровського, запорозьке посольство до любачівського старости, які хотіли порвати з «московською протекцією» і на знак приязні до Речі Посполитої вдарити на Крим⁹. У другому «летючому листку» наводився витяг із листа Куницького до краківського каштеляна, де йшлося про перемогу україно-молдавських військ над ординцями й турками 5.12.1683 р. під Тягиною (Бендерами), причому у цій битві було вбито 30 тис. ворогів, а козаки зовсім не мали втрат! Ці дані були явно перебільшеними, але важко сказати чи провина в цьому Куницького чи видавця листа. Тим не менш перемога дійсно мала місце і в усіх краківських костьолах було проведено урочисте богослужіння, а король послав Куницькому 100 тис. зл. Оскільки ця новина була дуже актуальною в контексті віденської кампанії і зміцнювала надію на швидку перемогу над Османською імперією, то про цю подію широко оповістили європейську громадськість ряд інших польських, італійських тощо «летючих листків»¹⁰. Наступний «летючий листок» (без титулу) був виданий очевидно наприкінці того ж року і містив у собі лист Куницького, де розповідалося про успішний похід козаків на Буджак проти ординців, про становище турецьких військ у Язловці та Кам'янці-Подільському¹¹. Ще один анонімний «летючий листок» свідчив про те, що австрійський імператор, дізнавшись про перемогу Куницького, став ініціатором урочистого богослужіння у кафедральному соборі м. Лінц. Тут йшлося також про наступні бої козаків Куницького з ординцями

і взятті ними у полон молдавського господаря Георгія Дуки. Цю ж інформацію доповнюють «Nowiny» від лютого 1684 р., де йдеться про перемогу Куницького біля с. Траян у Молдавії, полонення Дуки і поширенні антитурецьких заворушень на території Балканського півострова, Єгипті та Месопотамії, підготовку Московської держави до війни з Кримським ханством. Інші «Nowiny», видані у середині лютого 1684 р., торкнулися боїв з турками й татарами під Кам'янцем-Подільським, в Угорщині, на Середземному морі, полоненні Дуки і відвезенні його до м. Станіслав¹². Цілий ряд «летючих листків», виданих у Західній Європі латиною, італійською, німецькою та іншими мовами, поширив дану інформацію, а одна брошура містила також відомості про відбитті атаки угорських повстанців на Ужгород¹³. Два з таких анонімних польських та італійських «летючих листків», виданих у Венеції у 1684 р., наводяться у українському перекладі нижче (додатки № 1, 2).

Через деякий час Куницький зазнав поразки і змушений був рятуватися втечею, за що його пізніше стратили самі ж козаки. Надії на швидку перемогу над турками танули і як наслідок з'явився німецький «летючий листок», котрий заперечив переможну реляцію Куницького як недостовірну¹⁴.

З 1685 р. починається занепад «летючих листків» у Речі Посполитій, оскільки вона сама опиняється у стані кризи, а до того ж швидко поширюються газети у сучасному розумінні цього слова. У цій державі вийшло у 1685–1690 рр. всього два «летючих листка», які не мають безпосереднього відношення до України. В той же час ці пам'ятки продовжують активно друкуватися на захід від польських кордонів. Тут слід згадати про італійський «летючий листок» друкаря Марка Антоніо Пандольфо, виданий у Мілані в 1685 р. У ньому йшлося про перемогу нового козацького гетьмана Андрія Могили над загонами Федора Сулимики, про бої в Буджаку і Молдавії і спаленні Ягорлика – містечка у Придністров'ї¹⁵. У цьому ж ключі були витримані ряд італійських брошур 1685 р., а також німецький «летючий листок», де розповідалося, зокрема, про напад татар на Волинь, бої козаків А. Могили між Баром та Меджибожем¹⁶. У 1686 р. у Венеції та Мілані вийшло три італійські брошури, в яких йшлося зокрема про взяття Бару та Меджибожа, напад козаків на Перекоп, пониззя Дунаю, події у Кам'янці-Подільському, взятті козаками в полон на Чорному морі турецькому посла до хана. Одна з цих брошур була перевидана 5 разів. 1688 рік приніс ще дві італійські брошури, видані у Модені та Мілані, де йшлося про успішний чорноморський похід козаків проти турків¹⁷. Наступні три роки (1689–1691) були у цьому плані

неврожайними, бо принесли лише три «летючих листки» (італійський, німецький та іспанський), у яких містилися дані про боротьбу козаків проти Османської імперії у Молдавії та на Чорному морі, про відбиття ординських наскоків на Поділля. Тексти двох з цих італійських «летючих листків» наводяться нижче у додатках (№ 3–4). Додамо, що іспанський «летючий листок» під заголовком «Nueva Relacion de la senalada Vitoria confeguida del Principe Cosaco en el Mar Negro, contra los Turcos y Tartaros ...», виданий 1 березня 1691 р. є звичайним перекладом з італійського «летючого листка», який наводиться нижче в додатках № 3. У німецькому «летючому листку» його видавець – відомий гданський друкар Рете повідомляв і про намір Яна III Собеського визволити Кам'янець-Подільський¹⁸.

Серед останніх у XVII ст. польських «летючих листків» можна вирізнити два. «Relacya o armacie...» (1698) повідомляла зокрема про підготовку Речі Посполитої до війни проти Османської імперії з метою відібрання Кам'янця-Подільського. Наступна тогорічна газета стосувалася уже самої війни і має красномовний заголовок: «Relatia potrzeby z orda pod Podhajcami die 9 septembris 1698». Тут мова йшла про битву 8–9.09.1698 р., яку виграв польний гетьман коронний Щ. Потоцький у ординців Каплан-Гірея¹⁹. У додатках до однієї зі своїх книг К. Завадський подав тексти ще трьох «летючих листків»: «Wiadomości warszawskie, lwowskie etc. Z Krakowa 22 februarii 1698», «Awizy warszawskie różne i lwowskie. Z Krakowa 5 iulii 1698»; «Relacya traktatów polskich z Portą Otomańską. Z Krakowa 3 Ianuarii Anno Domini 1699»²⁰. У останньому містилася розповідь про переговори, що закінчилися укладенням Карловацького миру 1699 р. У першому ж повідомлялося, що орда з Буджаку підходить до Кам'янця, куди провела 5000 возів і готується до грабунків, зокрема напасти на Львів. При татарах мали бути турки і угорці-реbelізанти. Посилаючись на чутку зі Львова, стверджувалося, що орда розділилася на дві частини: одна рушила до Фастова «в Україну», друга – до Дністра, а деякі інші загоны – до Львова чи Сокаля, бачили навіть великі вогні під Чортковим. Нарешті «Авізи» повідомляли, що ординські загоны часто нападають під Снятин.

Врешті відзначимо, що інформація «летючих листків» часто була плутаною і вимагає особливо ретельної перевірки у порівнянні з іншими джерелами. Однак не варто применшувати значення «летючих листків», які дають багатий матеріал для вивчення рівня знань іноземців про Україну кінця XVII ст.

Примітки

¹ Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. / В. Кордт. – К., 1926.

² Див.: *Borschak E.* L'Ukraine dans la literature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935; *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. – К., 2000; *Doroschenko D.* Ukraina und das Reich. – Leipzig, 1942.

³ Детальніше про це див. наприклад: *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981; *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.

⁴ *Мицук Ю. А.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН / Ю. А. Мицук // Укр. археогр. щорічн. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 110–140.

⁵ *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie I Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977. – Т. 1: 1514–1661; 1982. – Т. 2: 1662–1728; 1990. – Т. 3: 1501–1725. Див. також: *Zawadzki K.* Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 2002.

⁶ Див.: *Wyjciek Z.* Jan Sobieski. – Warszawa, 1982; *Rożek M.* Zwycięstwo Jana III pod Wieniem. Echa wiktorii. – Kraków, 2008.

⁷ *Zawadzki K.* Początki... С. 233.

⁸ Маємо на увазі «Новини» («Nowiny»), що містять у собі відомості «Зі Львова дня 16 жовтня 1683» і «З Кам'янця дня 17 жовтня 1683», в яких йшлося про боротьбу козацьких загонів проти ординців, про перемогу під Кам'янцем-Подільським і відступ ворогів з Язловця, Меджибожа та Бару. (*Zawadzki K.* Gazety... Т. 2. – № 1022). Примірник даної газети зберігається в НБ. – ВМ. – № 37963.

⁹ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1026.

¹⁰ Див. наприклад: НБ. – ВМ. – № А 332 («Extrakt des kosaken Heeresführers Kunicki...»); *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1097. Видно на підставі цього ж листа було опубліковано «летючий листок» Паулем Дальштайнером (Регенсбург, 1684) (НБ. – ВМ. – № А 887) і ще один (анонімний), що зберігається у відділі «Россіка» Національної бібліотеки РФ у Петербурзі (*Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1099), також італійський, виданий у Венеції у 1684 р.: *Novissima relatione della signalata vittoria ottenuta dai Cosacchi, Valacchi e Moldavi contro Tatarsi.* (НБ. ВМ. – № А 787). Ще один німецький «летючий листок» повідомляв про успішні бої козаків Куницького у Молдавії і про страту візира Кара Мустафи (НБ. – ВМ. – № 45886. «Der ganzen Christenheit...»); *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1100).

¹¹ *Zawadzki K.* Początki... С. 244. *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – 1023.

¹² *Zawadzki K.* Początki... С. 244, 246.

¹³ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1107–1128. Серед них можна вказати на три італійські брошури, які були видані у 1684 р. відповідно у Неаполі у типографії Франческо Бенці, у Мілані в типографії Марка Антоніо Пандольфо та у Болоньї в типографії Джакомо Монті (*Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1108–1109, 1124).

¹⁴ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1083 («Vierfalsche höchsterfreuliche Relation...»).

¹⁵ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1132 («Diestinta relatione...»).

¹⁶ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1131–1139, 1142. Згаданий німецький «летючий листок» («Continuatiuo...») було видано у Вроцлаві у 1685 р. Його мікрофільм знаходиться у НБ. – ВМ. – № 52110.

¹⁷ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1145, 1155, 1156, 1164, 1165.

¹⁸ *Zawadzki K.* Gazety ulotne... Т. 2. – № 1168, 1170, 1175; *Zawadzki K.* Początki... С. 248.

¹⁹ *Zawadzki K.* Początki... С. 257–258.

²⁰ *Zawadzki K.* Początki... С. 385–393.

Додатки

№ 1

1684. – Краків. – Анонімний польськомовний «летючий листок»

«З Кракова від 16 січня 1684 року.

Король його мосьть затримається до запустів у Кракові, віддаючи розпорядження про майбутню війну, що має бути навесні. На гроші святого отця він наказав набирати піхоту замість тієї, яка загинула під Барканом. [Гетьману] пану Куницькому за таку відвагу та мужність він послав для козаків сто тисяч злотих; гіршого сукна – п'ятсот поставів, а французького сукна для значніших козаків – чотириста ліктів, йому ж самому кунтуші: один – соболинний, другий – рисячий, третій – лисячий, також і кілька жупанів з блакитного шовку. Послав йому і свою печатку, щоб він нею запечатував призначення козакам на вакансії. Також послав артилерію та драгунів на здобування замочків, на що дав двісті тисяч злотих. Московський посланець відправлений з Кракова 12 січня. З Москви повертається й. м. пан Окраса, гонець короля й. м., повідомляючи, що той народ схильний до ліги з королем й. м. і Річчю Посполитою. Цей же й. м. п. Окраса дає знати про посланця, що йде з Персії. Той усе повідомляє королеві й. м., що їхній Софі, тобто імператор, з великою потугою хоче піти війною проти турчина. Венеція та інші італійські князі (що є явним) з інших сторін допоможуть нам цього ворога перемогти. У Гданську 11 січня відправлено радісний тріумф, тішачись із перемог короля й. м. [...].»

(Фотокопія оригіналу даної сторінки «летючого листка» вміщена у виданні: *Zawadzki K.* Początki... – С. 245. Тут наводиться наш переклад українською мовою.)

1684 р. – Венеція. – Італомовний «летючий листок» «Vittoria ottenuta da Cosacchi e Polachi della Fortezza de Daure...»

«Про перемогу козаків та поляків над фортецею Даур (Daure), де відбулася грандіозна битва за допомогою артилерії, а також кількох каркасних кораблів указаной нижче форми, винахід яких здобув визнання і які зараз служать багатьом державам під час війни. Висадка венеціанського флоту і його союзників спричинила втечу турецького паші у Венеції, видано по ліцензії (?) Боссіо, 1684 // [с. 2].

Креслення каркасного корабля з найменуванням його частин і поясненням їхнього призначення (далі йде пояснення креслення вищезгаданого корабля, поданого на титульній сторінці, а також розповідь про цей тип корабля. – Ю. М., Н. П.). [...]

«Відень, 28 травня 1684 р.

Після того як полководець, синьйор герцог Лоренський (de Lorena) просунувся до Угорщини, він швидко зорієнтувався в ході військових справ і віддав необхідні накази щодо взятих у полон; потім він вирушив з усім військом під Нойхейзель (Neucheyssel), щоб оглянути місце для битви і вирішити, чи є воно вигідним і які будуть спільні думки з цього приводу, оскільки турки вже робили раніше спробу увійти туди ціною величезних жертв, смертей, втрати обозу і кавалерії; крім того, нестача всього необхідного та неможливість сподіватися на допомогу далися ознаки, коли турки були оточені запорозькими козаками.

З більшою чи меншою вірогідністю заслуговують на перевірку відомості про те, що в напрямку Чорного моря з північної частини Персії вирушило досить численне військо, щоб підтримати здебільшого // [с. 3] сили поляків і козаків.

Нарешті стало відомо, що данський посол напередодні свого від'їзду мав таємну аудієнцію з королем, на якій висловив претензії свого короля щодо міста Гданська. Під час війни зі Швецією місто було передано Польщі. Через це, будучи вільним, воно водночас мало розплачуватися з Польським королівством воїнами та зброєю, однак чинило опір при будь-якій спробі примусити його це робити; воно відмовлялося воювати у Литві, але монсеньйор нунцій, керуючись принципами спільного блага, зробив усе, щоб виставити його кавалерію до бою.

Маємо нарешті правдиві відомості про те, що козацький гетьман повернувся з усім своїм військом, щоб виступити проти татар в Угорщині; на час бойових дій він об'єднався з його величністю польським королем і

допомагав йому в бою біля фортеці Кам'янець; під фортецею Затіат (?) (Zatiat) його військо мужньо билось пліч-о-пліч з королівськими військами проти гарнізонів паші. Варто уваги, що комендант фортеці в присутності своїх підлеглих повідомив згаданому вище гетьману про величезні збитки, завдані гарнізоном, що стояв під славним містом Дебрецен (як повідомляє пошта з Трансільванії); час від часу вояки з'являлися звідити під Затіатом (?) і грабували довколишні землі, а протистояти їм не було ніякої можливості. Отже, почувши це, гетьман постановив силою відібрати Дебрецен у ворогів, якщо вони не схочуть здатися добровільно. Негайно відрядивши до паші послів, гетьман передав через них, що, враховуючи збитки, які поніс його народ під фортецею Затіат (?), Дебрецен слід здати без будь-якого бою. Якщо ж супротивники вирішили нерозважливо втратити основні сили свого війська, то було наказано передати паші через послів, що ніяка заслуга не вимірюється мечем і вогнем. На це їм була дана відповідь, що в мусульманській країні ніхто не лякається від єдиної погрози, а війна лише є жартом долі і що гетьмана не бояться; що вони чекають невдовзі вагомої підтримки, так що доведеться забути про задум розпочати битву і що відповіді згаданому вище гетьману цілком прозорі. Тоді виникла потреба стати табором під Дебреценом; допомогу надав комендант фортеці Затіат (?), передавши все потрібне: гармати, ядра, інше військове спорядження; і табір було розбито близько опівночі 12 квітня. За ніч владнали все необхідне і вже наступного дня військо було готове до битви, продумавши все до найменших дрібниць. Побачивши добре підготовлених до бою ворогів, з фортеці вийшло 10 турків; їм повідомили про початок жорстокої битви; протягом довгого часу під натиском козаків турки намагалися втекти, однак переможці їх переслідували. Коли нарешті наші витіснили їх до воріт, то, як бачили це з фортеці, супротивників потіснили так, що вони опинилися посередині, а далі всі турки були розідрані на клоччя. Однак, як не довелось нашим тяжко, вони мусили відступити, прикриваючись від безперервних пострілів з фортеці. Вісім днів вони ховалися в укритті неподалік, обстрілюючи фортецю з гармат. Коли ж ядра проломили фортечний мур, тоді, на щастя, вдалося одним пострілом гармати висадити в повітря склад боєприпасів і обвалити частину муру біля того місця, де він був проламаний. Далі, оглянувши швидко це місце, гетьман дав наказ негайно штурмувати фортецю; // [с. 4] під час штурму всі відчайдушно билися з ворогами, завдавши їм такого страху, що ті стали продиратися один за одним через якийсь вихід, невідомий для наших. Коли ж згаданий вище гетьман з тріумфом увійшов до Дебреценської фортеці, де грабували та вбивали, незважаючи ні на вік, ані на розумові здібності,

він виявив там у ямі коштовний скарб, а на площі 65 гармат, а також 2 каркасных кораблі. Після такої перемоги він відіслав трофеї його величності, який тут же зрозумів, що фортецю взято.

Венеція, 10 червня.

Неподалік від причалу, що тягнеться вздовж узбережжя від Занту до Корфу екіпаж фрегата «Santa Veneganda» від імені капітана зобов'язав старшого лоцмана Корнаро відрядити сухопутну експедицію до Кефалонії; її метою було просити розбійника-капітана Манетту з Кефалонії прислужитися найяснішій Республіці своїм галеотом на 22 місця, позаяк на шляху до Корфу зустрічаються рифи. Між Кефалонією та християнським островом святої Лаури подорожнім стали на заваді турецькі човни, які зненацька напали на корабель. Битва тривала близько двох годин, і Манетта вийшов переможцем; він потопив один із човнів, а два інші витяг на сушу, перебивши турків, що там знаходилися, Манетта потрощив ці два човни. Однак з'явилися інші турки на допомогу проти піратів. Манетта був поранений в одне плече. Тоді інші пірати підняли з моря потоплений човен, підібрали 35 турків, які плавали у морській воді, інших 40 скарари на горло, а потім повернулися в розпорядження згаданого вище старшого лоцмана Корнаро, що прямував на Корфу.

Відчувається, що після поразки біля фортеці Дауро (?) турки стали обачніше поводитися з сусідами.

Разом із кораблем, що йшов з Кіпру, було розстріляно 45 галер з Константинополя; збитки понесуть держави, закликані до відповідальності; однак ці збитки важать дуже мало порівняно з тими, що їх завдали козаки в Чорному морі, при тому що в архіпелазі теж були вбиті. У Константинополі затримали 2 венеціанські кораблі, а також один, що тримав курс на Смирну; однак останній втік уночі. В усіх підлеглих Туреччині країнах почали затримувати купців з Венеції, причому двоє з них вели у Константинополі свої справи. Паша в екстремому порядку з 10-ма тисячами людей просить підтримки у Ріве (?) (Riue), щоб захистити окремі місця та фортеці від християнських атак. Вельми вагомим є той факт, що його високопреосвященство навернув у християнство багатьох невільників у Константинополі, і паша видав указ, щоб виявлені християни були кинуті до Ремо (Remo). Каїччіо (Caicchio), що приїхав з Далмації, отримав листа, де описується запекла битва між морлаками і турками. Морлаки вийшли переможцями, а при змаганні за замок Рісано (Castello Risano) поблизу Кастельнуово (Castello Nuovo) полягло 200 турків і троє з нашого боку; є також багато поранених, яким довелося до того ж нести кілька прапорів. Нарешті, на підтвердження того, що захоплений капітаном Манеттою човен

може нести службу, на ньому встановили 10 гармат-колюбрин; крім того, флот цієї найяснішої Республіки оснащений 32 військовими кораблями, 10 легкими галерами, 6 чудовими галеацами, 36 галеотами, 1 дисбарком (disbarco). У розпорядженні збройних сил знаходиться 18 тисяч воїнів.

В Тоді через Галасі по ліцензії 1684 р. Кінець.»

(Мікрофільм цього «летючого листка» зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

№ 3

1690. – Венеція. – Італомовний «летючий листок» «Nuova vera e distinta Relatione della segnalata Vittoria riportata dal Prencipe Cosacco nel mar Negro contro Turchi e Tartari...»

«Нове правдиве та надзвичайне повідомлення про знаменну перемогу козацького гетьмана на чорному морі над турками та татарами»

Як стало зрозумілим з прочитаного, внаслідок запеклої та кровопролитної битви на морі і на суші козаками було захоплено 5 великих кораблів, навантажених військовою амуніцією, а також 120 гармат

Львів, 28 жовтня 1690 р.

Польща, Венеція, в Мацераті через Сассі, 1690. // [с. 2]

Львів, 28 жовтня 1690.

Як стало достеменно відомо зі львівської пошти 28 жовтня 1690 року, молдавський уряд зібрався в Яссах, куди благополучно стягнув свої сили з ухвали народу, бояр та війська; до того часу як війська будуть належно впорядковані та їх очолить генерал Зінколіні по прибутті до Ясс – поряд з ними зосередився один загін гетьмана Війська Запорозького, який після перемоги над татарами було переміщено під Римник (?) (Rimahiui) Зазнавши поразки, хан, який перебував у Валахії під Буортем (Buortem), мав знову переправитися через Дунай. Щоб забезпечити себе від переслідування, він забрав із собою всі човни й кораблі і розквартирувався під містом Баба (це Бабадаг поблизу Чорного моря, у 75 км. на південний схід від Бреїли – Ю. М., Н. П.), що займає вигідне положення між Дунаєм і Чорним морем і де роками перебував великий володар.

Тим часом його королівська величність, бажаючи скористатися з ситуації, тримає під контролем перебіг подій напередодні війни. У розвідку відправили людину, що розумілася на мові та на справах країни калмиків і схилила останніх до союзу з іншими племенами у найближчій війні проти спільного ворога; був також візит у до козацького (?) гетьмана, що з надзвичайною відвагою допомагав в усіх колишніх битвах під тим приводом, що має законне право розігнати декілька невдало сформованих

загонів литовської кавалерії та об'єднатися зі своїми прихильниками; тоді його військо могло б виступити проти татарського хана, що погрожував вдертися до Угорщини // [с. 3].

Як повідомляє пошта, доступ до Дунаю стримували 20 тисяч татар та 12 тисяч турків, озброєних 20-ма гарматами. Порівняно з козацьким гетьманом вони мали перевагу у вигляді прямої дороги; однак цей останній з частиною свого війська помалу просунувся вперед до Чорного моря, атакувавши супротивника пострілами з вогнепальної зброї; інша ж частина очікувала в одному з утворених природою рівчаків, що часто зустрічаються на узбережжі Чорного моря. Тут козаки билися протягом 5-ти днів і завдяки природному укріпленню виявили таку витривалість, що змогли не тільки загалом зберегти себе, але й забити значну кількість супротивників. Решта ж змушена була під насмішками відступати вглиб контрольованих турками і татарами земель на відстань у 20 миль.

Один відважний польський капітан на прізвище Міницький, що не раз ходив у розвідку з різними загонами його величності, довідався про намір супротивника вирушити до Валахії. Тоді загоны вирішили відразу попрямувати туди з надією, що їм вдасться зміцнити позиції відновленого молдавського двору. Супротивника вдалося взяти в полон, хоч і незначними були військові сили. Цей полон слід зарахувати до особливо значних перемог насамперед з тих міркувань, що йдеться, зокрема, про одного з найзапекліших ворогів католиків. Досить ймовірним є припущення про визнання цієї перемоги турками, оскільки великий султан скарвав на горло пашу, головнокомандуючого та верховного головнокомандуючого над яничарами, після чого на публічну площу винесли печатку та магометанський прапор. На сьогодні їх наслідує хан паша каймакам з Константинополя, брат татарського хана, найзапекліший ворог Святого Хреста і, що найважливіше, верховний головнокомандуючий у найближчій військовій кампанії. Подорожуючи по Чорному морю, сераскир був зненацька атакований запорізькими козаками і побачив їх уперше. Вони носять тесаки (?) (tesa) на ланцюгах, що дає можливість легко схопитися за них рукою і захищатися ними під час відступу. Дуже популярні будь-які човни – на них козаки відбивають атаки супротивника і спустошують Чорне море у всій Туреччині аж до їхньої столиці під час своїх набігів у пошуках здобичі.

Після вбивства більшої частини яничарів, які намагалися чинити шалений опір, козаки оволоділи 5-ма кораблями з високими бортами, завантаженими військовою амуніцією, в тому числі 120-ма гарматами, закували в ланцюги пашу, а решту турків потопили в морі; коли ж відкрили

трюм, то знайшли там скарби мільйонної вартості, які поділили між собою; кораблі ж потопили, повністю їх обібравши.

У Польщі починають усвідомлювати, наскільки велику вагу має підтримка Великого правителя у протистоянні ханові, а об'єднані зусилля польського, литовського та козацького військ – у протистоянні магометанській релігії та Османській імперії; небезпеці має протистояти як необхідність, так і взаємна приязнь; мета такого протистояння – запобігти можливому революційному вибуху, що є цілком прогнозованим усередині трухлявої Османської держави.»

(Оригінал цього «летючого листка» зберігається у відділі «Россіка» Російської публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Петербурзі, а мікрофільм – у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

№ 4

1690 (?). – Італомовний «летючий листок» «*Relatione Della Ricca Preda fatta Da Cosacchi Nel Mar Negro...*»

«Повідомлення

про багату здобич козаків на Чорному морі при захопленні у полон посла, відрядженого з Константинополя до татарського хана Венеція і Мілан, [1690]

Видано завдяки привілеї королівським типографом Марком Антоніо Пандольфо // [с. 2]

Піддані Оттоманської імперії у відчай від успіхів християнських військ, а також налякані прогнозами щодо завоювання в майбутньому, озирючи кордони своєї держави, окреслені виключно Переможною Шаблею або страхом перед поспішним рішенням про об'єднання Порти. За таких умов верховний правитель ухвалив відрядити послом до татарського хана одного з найулюбленіших своїх придворних на ім'я Ахмет, який пройшов сувору школу у його славетному війську, а також звести укріплення, яке стримувало б шалений натиск з боку невдоволених. Як вважають, невдоволення буде цілком вірогідним, якщо для об'єднання військових сил у боротьбі з магометанством до Туреччини запропонують увійти озброєним польським військам, добре відомим у Порті завдяки битвам його величності з двома московськими царями.

При від'їзді посол отримав на збереження коштовності зі скарбниці султана; серед них була величезна кількість ювелірних прикрас у доверху наповнених мішках, оздоблені діамантами шаблі, безцінні заткані золотом килими. Все це було навантажено на кораблі, // [с. 3] завбачливо оснащені гарматами; на них знаходився також загін охоронців з вірчими грамотами

для скарбниці в резиденції татар. Під час подорожі Чорним морем на кораблі султана зненацька напали запорозькі козаки, які мали, як здалося на перший погляд, тесаки (?) на ланцюгах, що дозволяє легко схопити їх руками. При відступі вони блискавично з'являються в руках для захисту, а для нападу козаки використовують велику кількість оснащених зброєю човнів, за допомогою яких вони постійно здобувають поживу, створюючи перепону на шляху від Туреччини до столиці, а також спустошують Чорне море як джерело для своїх запасів. Вбивши більшу кількість яничарів, що намагалися чинити шалений опір, козаки оволоділи кораблями, закували посла в ланцюги, потопили решту турків у морі, поділили між собою знайдені у трюмі скарби вартістю більше ніж у три мільйони і, цілком спустошивши кораблі, затопили їх.

У Польщі серед деяких суспільних прошарків поширюються листи, де йдеться про турботу його величності щодо об'єднання сил польського, литовського та козацького військ проти хана з метою забезпечення від магометанської релігії зі згубної Оттоманської імперії; в основі такого об'єднання має бути усвідомлена необхідність, закон і взаємна приязнь. До небезпек, які принесе ця війна у випадку її розв'язання, слід додати ще таке: черви заради свого згубного задоволення завжди підточують державу зсередини. Для Туреччини, де не наважуються на переворот і царює, як ніде, лише сліпа покора першому султанові, можна спрогнозувати вибух, що поверне до себе увагу в усьому світі».

(Мікрофільм цього «летючого листка» зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві.)

УДК 528.9(477)Кордт В.

А. Пивовар,

канд. екон. наук

КАРТИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НЕРЕАЛІЗОВАНИХ ПЛАНАХ В. КОРДТА

Знайомлячися з вітчизняними публікаціями, присвяченими картографічній спадщині В. А. Кордта та її використанню, не можна не помітити переважання чисто історіографо-біографічних описів та безпосередніх посилань на зміст конкретних карт, вміщених у його виданнях, зокрема – у найбільш запитуваних Матеріалах до історії картографії України (ч. I. – К., 1931). В той же час, навіть у найбільш спеціалізованих дослідженнях, практично відсутні згадки про нереалізовані плани вченого.

Зокрема, у передмові до видання 1931 року (в додатку II), В. Кордт окреслив мінімум 10 конкретних позицій, які залишилися нереалізованими через обмежений обсяг видань і планувалися до розміщення вже в другій частині Матеріалів. З них за джерелами походження 6 відносилися до надбань російської картографії (генеральна ландкарта від Києва по Дніпру до Очакова, укладена Дебоскетом 1743 року; генеральна карта 3-х малоросійських губерній, укладена при генеральному штабі в Глухові 1782 року; карта Київської губернії 1797 року з розподілом на 12 повітів з частин колишніх Київської, Волинської, Брацлавської і Вознесенської губерній; атлас Київської губернії 1800 року з городовими і повітовими картами, укладеними землеміром Масловським; рукописний атлас з 33-х мап терену першої турецької війни 1768–1774 років з картою Новоросійської губернії та Єлисаветградської провінції і частини Запорозького степу з зображенням козачих форпостів), 4 – до іноземної (мапа за виданням опису М. Броневського 1595 року, карти з атласів Польщі і Литви Гласбаха 1770 року і Річчі Занноні 1772 року та генеральна карта Польщі з територією Волині, Поділля, Київського та Брацлавського воєводств Шрямбля 1793 року з віденського атласу Шульбахера 1800 року).

За виключенням карти Броневського, передбачені до видання карти стосувалися території України станом на середину – кінець XVIII ст. і завдяки масштабнішому формату та деталізації адміністративно-